

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİL FUNKSIYALARININ MƏTNLƏRİN İNTEQRASIYASINDA VƏ TAMLIĞINDA ROLU (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialı əsasında)

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Çinnaz Eldar qızı Kərimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya mətn dilçiliyinə, xüsusən mətnin integrasiyasında və tamlığında linqvistik funksiyaların roluna həsr olunmuşdur. Bu problemin dilçilik üçün aktuallığı son onilliklərdə mətn dilçiliyinin sürətli inkişafı ilə izah edilir. Onun məqsədi mətnin semantik və bədii-ideoloji vəhdəti baxımından araşdırılması, mətnin nitq vasitələrinin təşkili və istifadə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif mətnlərdə dil fenomenlərinin funksional-üslubi özünəməxsusluğunun öyrənilməsidir.

Mətn *integrasiyasının* problemləri dilin kommunikativ funksiyasını təmin edən əlaqəli nitqin təşkili məsələləri ilə birbaşa bağlı olduğu üçün bu mövzunun tədqiqi vacib və aktualdır. Beləliklə, bu tədqiqatın aktuallığı linqvistlərin mətn və onun kateqoriyalarının öyrənilməsinə artan marağı, mətni formalaşdıran vahidlərin müəyyən edilməsinin nəzəri və praktik zərurəti, *mətn integrasiyası* vasitələrinin probleminin kifayət qədər tədqiq olunmaması ilə bağlıdır. Təhlil kommunikativ dilçilik və mətn dilçiliyinin struktur-semantik və *funksional* istiqamətində aparılmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında dilşünaslar mətni yalnız nitq törəməsi və ya linqvistik təhlil üçün material kimi deyil, eyni zamanda bir dil vahidi, mətn dilçiliyinin obyektı kimi qəbul etmişdirlər. *Mətn kommunikativ vahiddir* və buna görə də mətnin linqvistik təhlili ünsiyyət iştirakçılarının müəyyən dil vasitələrinin seçiminin onların kommunikativ məqsədlərindən asılılığını aşkar edir.

Seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, mətn dilçiliyində semantik əlaqə vasitələri daha dərindən öyrənilmişdir, lakin indiyə qədər *mətnin integrasiyası və tamlığının* tədqiqinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Doğrudur, bu problemlə vaxtilə İ.R.Qalperin, M.M.Baxtin, T.M.Dridze, A.N.Moroxovski, O.İ.Moskalskaya kimi tədqiqatçılar da məşğul olublar. Bəzi alimlərin koqerentlik adlandırdıqları integrasiya (O.İ.Moskalskaya, L.M.Koltsova, O.A.Lunina və b.) koheziyadan daha geniş anlayışdır. Mətnin hərtərəfli tərifinin formalaşdırılması problemi, həmçinin onun formalaşmasında dil funksiyalarının rolu ayrı-ayrılıqda İ.R.Qalperin, A.İ.Novikov, Y.S.Kubryakova, L.Q.Babenko və başqalarının tədqiqat obyektı olsa da, mətnin dil

vahidi olub-olmaması və onun dil səviyyələri sistemində hansı yeri tutması sualına hələ də birmənalı cavab tapılmamışdır. Bu baxımdan dissertasiyada tədqiq edilən mövzunun bu gün də aktuallığını itirməməsi təbii şəkildə gündəmə gəlir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı sintaktik səviyyədə nəzərdən keçirilən Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatının mətnləridir. Mətnin əsas ünsiyyət vahidi kimi fəaliyyət göstərməsi onun bitkinliyi və digər mətnlərdən ayrılma xüsusiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bitkinlik və digər mətnlərdən ayrılma xüsusiyyəti əsasında mətn fraqmentlərinin düzülüşünün müəyyən şəkildə nizama salınması durur. Nizama salınma təkcə semantik deyil, həm də müəyyən bir maddi ifadəyə malik olmalıdır. Tədqiqatın predmeti isə mətnin inteqrasiyası və tamlığının funksiyasını yerinə yetirən dil vasitələrinin müəyyən edilməsidir. Beləliklə, tədqiqatın predmetini Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyat mətnlərindəki inteqrasiya sintaktik proseslər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi mətnin inteqrasiyası və tamlığında dil funksiyalarının rolu, mətnin quruluş, inteqrasiya vasitələri, informasiya məzmunu və mətn tamlığı kimi xüsusiyyətlərinin strukturunda dilin ayrı-ayrı vahidlərinin təyin edilməsidir. İşin məqsədi eyni zamanda sintaktik inteqrasiya proseslərinin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi, Azərbaycan və ingilis bədii nəsrinin sintaksisində inteqrasiya proseslərinin fəaliyyət mexanizminin təsvir edilməsidir. Tədqiqatın məqsədi və predmeti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini zəruri edir:

- 1) mətnin öyrənilməsinin əsas istiqamətlərini təhlil etmək;
- 2) mətn ilə *inteqrasiya* nəticəsində mətnin təsiri altında müxtəlif səviyyələrdə *dil vahidlərinin fəaliyyətinin* keyfiyyət xüsusiyyətini müəyyən etmək. Mətnin struktur-semantik vahid kimi xüsusiyyətlərindən biri onun tərkibinə daxil edilmiş dil vahidlərinə təsir etmək bacarığıdır. Mətnin təsiri altında onun tərkib elementlərində yeni, əlavə mənalar reallaşır. Bu (potensial) mənalar dil sisteminin vahidi kimi həmin elementə məxsus olmuş və mətnin təsiri altında aktuallaşmışdır, yəni örtülü vəziyyətdən açıq vəziyyətə keçmişdir. Bəlkə də bu yeni mənalar ilk dəfə həmin vahidin kontekstlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir;

3) sintaktik integrasiyanın mahiyyətini ortaya qoymaq;

4) integrasiyanın həyata keçirilməsinin lingvistik vasitələrini öyrənmək: koheziya, retrospeksiya, prospeksiya və integrasiyanın həyata keçirilməsinin digər vasitələri.

5) Azərbaycan və ingilis bədii mətnlərində təhkiyə formalarını sintaktik integrasiya proseslərinin mövcudluğunu şərtləndirən amil kimi nəzərdən keçirmək;

6) Fövqi fraza vahidi kontekstinin, fövqi fraza vahidinin (FFV) modallıq, əlaqəlilik, informativlik kateqoriyalarının yaradılmasında və inkişafında təkrarın rolunu müəyyən etmək;

7) Kommunikasiya prosesi üçün hazırlanan üzvi surətdə düzəldilmiş mətnin quruluşunda *mətn funksiyaları* və onların rolunu öyrənmək.

Tədqiqat metodları. İşdə kommunikativ, təsviri metod (sintaktik proseslərin öyrənilməsində, ümumiləşdirmədə, təhlil edilmiş materialın təsnifatında); kontekstual təhlil (integrasiya proseslərinin komponentlərini müəyyənləşdirilməsində, proseslərdə komponentlərin qarşılıqlı təsirinin təsvirində); semantik-sintaktik, struktur-kommunikativ və struktur-funksional təhlil (integrasiya proseslərinin komponentlərinin aşkara çıxarılmasında, proseslərdə komponentlərin qarşılıqlı təsirinin və proseslərin qarşılıqlı təsirinin təsvirində, proseslərin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsində) istifadə edilmişdir. Təhlil vahidi integrasiya prosesinə malik olan mətn fraqmentidir. *Tekstoloji təhlil metodu* tətbiq olunmuşdur: verilmiş nümunələr fövqi fraza vahidi və ya onların fraqmentləridir, onların əsasında integrasiya əlaqələri öz komponentləri arasında araşdırılır. Mətn təhlili metodu mətnin hissələrinin həm ayrılıqda, həm də onların qarşılıqlı əlaqələrində nəzərdən keçirilməsidir. Bu metodu sintezləşdirici və ya integrallaşdırıcı metod adlandırmaq olar. Integrasiya kateqoriyasını və onun ifadə vasitələrini təhlil etmək üçün analitik-təsviri tədqiqat metodu tətbiq edilmişdir. Aşağıdakı təhlil mərhələləri təklif olunur:

1) bədii mətnlərdə sintaktik integrasiya prosesinə malik olan fraqmentlər fərqlənir;

2) sintaktik prosesdə komponentlər – qarşılıqlı fəaliyyəti integrasiya prosesinin həyata keçirilməsini təmin edən prosesin

tərkib hissələri fərqlənir.

Azərbaycan və ingilis bədii nəsrinin orijinal mətnləri tədqiqat materialı kimi götürülmüşdür.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Mətn, mətnin formal-struktur və məzmunlu aspektlərində onun keyfiyyətə dəqiqləşdirilməsinə, mətn inteqrasiyasının həyata keçirilməsinə yönəldilən dil vahidlərinin funksiyasının bir yerə toplanmasıdır.

2. Sintaktik inteqrasiya bir proses kimi sintaktik proseslərin komponentlərinin və ya həmin sintaktik proseslərin özlərini birləşdirir. Sintaktik inteqrasiya proseslərini müəyyənləşdirmək üçün təhkiyə formalarının təzahürünün aşağıdakı üsulları əsasdır: ənənəvi kompozisiya-üslub formalarının asimetriyası, monoloji və dialoji replikaların birləşdirilməsində pozulma, sitatların daxil edilməsinin istifadəsi və mətnin fragmentində mövzunun aktualaşdırılması. Proseslərin və ya proseslərin komponentlərinin birləşməsinə aşağıdakılar aiddir: a) “ifadəli-semantik vurğu sistemi” üsulu kimi sintaktik təkrar; b) bir neçə nitq planı; c) müəllif mətninə daxil edilmiş bir və ya bir neçə mənbələr.

3. *İnteqrasiya prosesinin* mahiyyəti bir-birindən fərqli kommunikasiya üsulları ilə həyata keçirilən semantik tamlığına nail olmaq üçün mətnin hissələrinin birləşdirməsindən ibarətdir. Tamlıqdan danışarkən, biz dil vasitələrinin müəyyən bir arsenalını əhatə edən linqvistik kateqoriyaya aid olan əlaqəlilikdən fərqli olaraq *mətnin semantik, estetik, praktik xüsusiyyətlərini* nəzərdə tuturuq. Mətn parçalarının xətti və fəvqəlxətti inteqrasiyasının yaradılmasında mühüm rol fəvqi fraza vahidlərinin səviyyəsində fəaliyyət göstərən təkrarlara aiddir.

4. Sintaktik inteqrasiyanın iki növü fərqlənir: yaranmasında bir mətnin komponentlərinin iştirak etdiyi mətdaxili inteqrasiya və yaranmasında müxtəlif mətnlərin komponentlərinin iştirak etdiyi mətnlərarası inteqrasiya. Mətdaxili inteqrasiya proseslərinə özgə (başqasının) nitqin qurulması, mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi, sintaktik təkrar aiddir. Mətnlərarası inteqrasiya proseslərinə sitat gətirmə, allüziya və reminissensiya daxildir.

5. Dil vahidlərinin təkrarı mətn inteqrasiyası və tamlığının bir

vasitəsidir. Dil vahidlərinin təkrarının kommunikativ-praqmatik əhəmiyyəti mətnin koheziya vasitələri kimi onların fəaliyyətinin az təsadüf etdiyi fəvqi fraza vahidinin hədudundan kənara çıxması və tematik blokda fəvqi fraza vahidləri zəncirinin (yəni, ardıcıl düzülmüş FFV) tematik, məcazi, emosional-ekspresş şəkildə birləşməsi vasitələri kimi istifadə edilməsi ilə təsdiqlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində ilk dəfə formayaratma və linqvistik semantika nəzəriyyəsinin konseptual aparatına əsaslanan mətnin tam və inteqral xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bundan əlavə, tədqiqatda daha bir yenilik mətnin inteqrasiyası və tamlığında iştirak edən dil əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi sintaktik inteqrasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvopoetik yanaşma ilə müəyyən edilir; təhkiyə formaları mətnin sintaktik inteqrasiya prosesinin və tamlığının yaranmasını və varlığını şərtləndirən bir faktor kimi təsnif və təsvir olunur. Elmi yenilik eyni zamanda aşağıdakılardan ibarətdir:

- sintaktik inteqrasiya prosesinin fəaliyyət mexanizminin təsviri;
- təhlil metodlarının işlənilib hazırlanması;
- ən kiçik mətn vahidi – fəvqi fraza vahidi hədudunda inteqrasiyanın öyrənilməsi (çünki mikromətnin xarakterik xüsusiyyətləri makromətnə də aid edilir);
- Azərbaycan və ingilis nəsrinin bədii mətnlərində sintaktik inteqrasiya prosesinin funksiyalarının müəyyənləşdirməsi;
- mətnin sintaktik proseslərinin tədqiqi üçün lazım olan anlayışların elmi səviyyədə işlənməsi (“*inteqrasiya sintaktik proses kimi*”, “*dezinteqrasiya sintaktik proses kimi*”, “*proses komponenti*”, “*proses komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələri*”, “*proseslərin qarşılıqlı əlaqələri*”).

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Hazırkı işin nəzəri əhəmiyyəti inteqrasiyanın mətn kateqoriyası kimi dərinlən öyrənilməsidir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onunla müəyyənləşdirilir ki, sistematik bir yanaşma sayəsində mətnin formalaşması üzrə elmi işlərin nəticələri ümumiləşdirilir, dissertasiya dilçiliyin aktual problemlərinin gələcək inkişafına xüsusi töhfə verir: dil strukturunun forma yaradan və mənə yaradan rolu məsələləri, mətn yaradan kateqoriyaların qarşılıqlı xüsusiyyətləri.

Təhkiyə formaları ilə şərtləndirilmiş sintaktik integrasiya proseslərinin təsviri yeni material əsasında sintaktik proseslərin öyrənilməsində köməkçi rolunu oynayır (Azərbaycan və ingilis bədii nəsr dili). Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla müəyyənləşir ki, tədqiqat zamanı əldə olunan əsas müddəalar, nəticələr və ümumiləşdirmələr mətn yaradıcılığı problemləri ilə bağlı nəzəri kurslarda və seminarlarda, nəzəri qrammatika və mətnin linqvistikası üzrə mühazirələr və xüsusi kurslarda tətbiq oluna bilər. Sintaktik integrasiya proseslərini təhlil etmək üçün təklif olunan metodologiya müxtəlif növ və tipli mətnlərdə sintaktik proseslərin təsvirində tətbiq oluna bilər. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bədii mətnlərin nitq quruluşunun öyrənilməsində, Azərbaycan və ingilis bədii nəsrinin mətnlərində müəllif başlanğıcının aşkar edilməsində onun nəticələrindən istifadə etmək imkanına malik olması ilə müəyyənləşir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri barədə Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında müzakirələr aparılmış, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 8 səhifə, 16123 işarə, I fəsil – 40 səhifə, 77121 işarə, II fəsil – 35 səhifə, 67589 işarə, III fəsil – 34 səhifə, 65316 işarə, nəticə – 4 səhifə, 7236 işarə, dissertasiyanın ümumi həcmi 137 səhifə, 233385 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiyyə çıxarılan müddəalar dəqiqləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqatın metodu, aprobasiyası və quruluşu haqqında da məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Mətnin öyrənilməsi aspektləri və dil funksiyaları**” adlanır. Bu fəslin “**Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişafı**” adlı paraqrafında qeyd edilir ki, XIX əsr boyunca və XX əsrin əvvəllərində dilşünasları mətn deyil, əsasında mətnin qurulması mümkün olan onun ayrı-ayrı vahidləri, strukturları maraqlandırırdı. Dilşünaslar tədricən “*müəyyən edilmiş dil vahidlərinin onların işlənməsi kontekstindən asılılığı*”¹ problemini qaldırırdılar və beləliklə, mətnə istinad etmək lazım gəldi.

Sözügedən paraqrafda mətn dilçiliyinin müstəqil bir sahə kimi ortaya çıxmasının səbəbləri göstərilir. Buraya lingvistik və ya daxili səbəb və xarici səbəbin aid olduğu qeyd edilir. O.İ.Moskalskaya doğru olaraq qeyd etmişdir ki, “*bütöv nitq törəməsi – mətn – dilə aid bütün yanaşmaların kəsişdiyi bir mərkəz nöqtəsi olaraq ortaya çıxdı. O, təkcə lingvistik axtarışa dair adlandırılan istiqamətlər üçün mənbə materialı deyil, həm də onlardan birinin – “mətn dilçiliyi”nin predmetini müəyyənləşdirdi*”².

Mətn dilçiliyinin formalaşmasında “metalingvistika”nın – cümlə çərçivəsindən kənara çıxan mətn haqqında elmin yaradılmasının vacibliyini qeyd edən məşhur alim M.M.Baxtinin, bədii dil nəzəriyyəsini yaradan V.V.Vinogradovun, mətn strukturunun təhlili üçün dil vahidlərinin təhlilinə dair bəzi metodoloji üsullar tətbiq edən Z.Harrisin adları çəkilir və onların ideyaları vurğulanır.

Müasir mətn dilçiliyi aşağıdakılara əsaslanır: 1) transformasiya-törədici qrammatika; 2) nəqlətmə nəzəriyyəsi; 3) üslubiyyat; 4) psixolingvistika. F.Veysəllinin sözlərinə görə, praqmalinqvistika, sosiolingvistika və nitq aktları nəzəriyyəsi mətn dilçiliyinin meydana çıxmasına və formalaşmasına təsir göstərmişdir³.

V.A.Pişalnikovaya görə mətn dilçiliyinin məqsədi mətnin konstitutiv xüsusiyyətlərini dil vahidi kimi müəyyən etməkdir⁴. “*Mətn dilçiliyi*” V.Dressler və V.Ştempel tərəfindən təqdim

¹ Пищальникова, В.А. Общее языкознание / В.А.Пищальникова, А.Г.Сонин. – Москва: Академия, – 2009. – с. 212.

² Москальская, О.И. Текст как лингвистическое понятие // – Москва, Иностранные языки в школе, – 1978. №3. – с. 11

³ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – s. 353.

⁴ Пищальникова, В.А. Общее языкознание / В.А.Пищальникова, А.Г.Сонин. – Москва: Академия, – 2009. – с. 214.

edilmişdir⁵. Paralel olaraq “mətn haqqında elm”, “diskurs təhlili”⁶, “diskurs”, “mətn nəzəriyyəsi” terminləri⁷ və s. istifadə olunur.

Hazırkı paragrafda mətnin öyrənilməsində linqvosentrik yanaşma təhlil olunur, mətn dil vahidi kimi nəzərdən keçirilir. “Mətn” terminin bir çox müxtəlif tərifləri var: linqvistik, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan, psixoloji, semiotik və s.

Mətn dilçiliyində mətnin digər dil vahidləri ilə paralelliyi verilir, yəni sübut edilir ki, mətn, eləcə də digər vahidlər *invariant (tekstema) / variant (mətn), ikitərəfli bir xarakterə* malikdir, mətn mətnlərin arasında mövcud olan *paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrə* malikdir. Mətn, həmçinin dil vahidlərinin mətndə aşağı səviyyələrdə necə işlədildiyini öyrənir.

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında dilşünaslar mətni yalnız linqvistik təhlil üçün material və ya nitq törəməsi kimi deyil, eyni zamanda dil vahidi, mətn dilçiliyinin obyektı kimi qəbul etdilər. Mətnin linqvistik təhlili kommunikatıv iştirakçıların müəyyən dil vasitələrinin kommunikatıv məqsəddən seçilməsi asılılığını müəyyən edir.

A.Pyatıqorski hesab edir ki, hər bir mətn müəllifin digər şəxslərlə əlaqəsinin müəyyən kommunikatıv vəziyyətində yaradılır. “*Mətn əlaqənin – subyektiv vəziyyətin – müəyyən, vahid vəziyyətində yaradılır, çoxsaylı obyektiv vəziyyətlərin vaxt və yerindən asılı olaraq mənimsənilir*”⁸.

Sözügədən yarımxfəsildə mətnin öyrənilməsində antroposentrik yanaşma nəzərdən keçirilir. Antroposentrik yanaşmada tədqiqat aspektindən asılı olaraq daxilində mətni öyrənmək üçün aşağıdakı sahələr vurğulanır:

⁵ Дресслер, В. Синтаксис текста // – Москва, Новое в зарубежной лингвистике, Лингвистика текста, – 1989. №8. – с. 111-137.

⁶ Dijk T.A. van. Textwissenschaft. Munchen, 1980; Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. Dijk, T.A. van. Text wissenschaft / T.A.Dijk. – Munchen, – 1980. –128 p.

⁷ Милевская, Т.В. Основные функции бессоюзной связи предикативных конструкций в структуре дискурса // – Баку: Ученые записки БСУ, Серия языка и литературы, – 2006. №1. – с. 87-99

⁸ Пятигорский, А.М. Избранные труды / А.М.Пятигорский. – Москва: Языки русской культуры, – 1996. – с. 18

– psixolinqvistik (L.S.Vıqotski, T.M.Dridze, A.A.Leontyev, İ.A.Zimnyaya, N.İ.Jinkin, A.R.Luriya, L.V.Saxarnıy, A.M.Şaxnaroviç, L.Xanbutayeva);

– praqmatik (A.N.Baranov);

– derivasiya (Y.S.Kubryakova, L.N.Murzin);

– kommunikativ (Q.A.Zolotova; N.S.Bolotova);

– janrların üslubu ilə əlaqədə mətnlərin tədqiqi (M.M.Baxtin, M.N.Kojina, M.Y.Fedocyuk, T.V.Şmelev).

L.N.Murzinin müşahidələrinə görə, səthi (leksik-qrammatik) səviyyədə iki qarşılıqlı və bir-birinə yönəldilmiş mətn mexanizmləri var. Bu, mətni genişləndirmək məqsədi olan *kontaminasiya* və onu məhdudlaşdırmaq üçün *kompressiyadır*.

Kontaminasiya mexanizmi mətnin əvvəlki və sonrakı cümlələrinin “birləşməşmə”sini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Belə bir “birləşmə” üsulu əvvəlki cümlələrin sonrakı hissəsinə keçid üçün xidmət edir. Məsələn, “*Eh, elə yerlər var dünyada ki, oralarda elə dağlar var ki, day nə deyim*”⁹.

*For a week Raoul saw Christine every day. Some days Christina was quiet and unhappy, some days she laughed and sang. She never wanted to talk about the Opera House, or her singing, or Raoul’s love for her*¹⁰.

Buna görə də linqvistikada mətn həm də *antroposentrik* istiqamətin obyektidir. Mətnin antroposentrik tədqiqatı mətnin onu yaradan mədəniyyətlə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Daxili mətn amilləri psixolinqvistika və koqnitiv dilçilikdə; xarici amillər – nitq aktları nəzəriyyəsinə, diskurs təhlilində araşdırılır.

Fəslin **ikinci paragrafında** dil funksiyaları şərh olunur. Sosial bir fenomen olaraq dil müəyyən ictimai vəzifələri, yəni müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Dil funksiyaları dil vahidlərinin funksiyaları və ya bu vahidlər arasındakı əlaqələrin funksiyasıdır. Qeyd edilir ki, dilin əsas funksiyası *kommunikativ*, *ünsiyyət* funksiyasıdır. Eyni zamanda, dil əsas ünsiyyət, kommunikativ vasitə,

⁹ Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: Azərənşr, – 1988. I cild. – 452 s.

¹⁰ Jennifer Bassett. The Phantom of the Opera / – Oxford, Oxford University Press, – 2017. – p. 93.

insanlar arasında məlumatın ötürülməsi deməkdir. Kommunikativ funksiyanın daxilində onun aşağıdakı törəmələri fərqləndirilir :

a) *əlaqə qurma funksiyası* (məsələn, bütün dillərdə mövcud olan salamlamaq və ya vidalaşmaq formulları);

b) *appelyativ funksiya* (müraciət) – bu və ya digər hərəkətə çağırış, müraciət və motivasiya etmək funksiyasıdır;

c) *konativ funksiya* (duyğu mənalərini bildirən sözlərin nisbətən şiddətləndirilmiş forması) – başqasının dərdinə şərik olma ilə əlaqəli olan, adresat tərəfindən informasiyanın mənimsənilməsi funksiyası, müqayisə et, məsələn, arxaik cəmiyyətdə ovsun və ya qarğışın sehrli gücü və ya müasir cəmiyyətdə reklam mətnləri;

ç) *volyuntativ funksiya* (iradə bildirmə funksiya; buyurma) – danışanın iradəsi ilə bağlı olan təsir funksiyası;

d) *epistemik və ya akkumulyativ funksiya* (dilin qorunması və nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi funksiyası): dilin vacib funksiyası reallıq, mədəni ənənələr, xalqın tarixi, milli özünüdərk haqqında məlumatların saxlanılması və ötürülməsi funksiyasıdır.

Dil yalnız insan düşüncəsini ifadə etmək vasitəsi deyil, həm də onun formalaşması üçün bir vasitədir. Koqnitiv funksiyaların törəmələri aşağıdakılardır.¹¹

a) *aksioloji funksiya*, yəni, qiymətləndirmə funksiyası;

b) *nominativ funksiya*, yəni, adlandırma funksiyası; dilin köməyi ilə ən mürəkkəb anlayışları ifadə etməyə imkan verən ümumiləşdirmə funksiyası bu funksiya ilə sıx bağlıdır;

c) *predikativ funksiya*, yəni, gerçəkliklə informasiyanın əlaqələndirildiyi funksiya və s.

Dilin mövcud olması üçün lazım olan bu əsas funksiyalardan əlavə, bir sıra köməkçi funksiyalar var. Bunların arasında *emotiv və ya ekspressiv* funksiyalar xüsusi yer tutur. Bu, dilin insanın duyğularını, iradi motivlərini, ruhi vəziyyətini və onun ətrafında olan gerçəkliklərlə əlaqəsini ifadə etmək bacarığıdır. Dilin *estetik funksiyası* dilin ətraf gerçəkliyi canlı şəkildə əks etdirmək qabiliyyətidir. O, bədii ədəbiyyatın dilini xarakterizə edir. *Metadil*

¹¹ Вендина, Т.И. Введение в языкознание / Т.И. Вендина. – Москва: Высшая школа, – 2001. – с .24.

(metalingvistika) *funksiyası* dilin özünün terminlərində onun tədqiqi və təsviri vasitəsidir.

Fəslin **üçüncü paragrafı** Maykl Hallideyin nəzəriyyəsində metafunksiyaların şərhı və Roy Harrisin integrasiya dilçiliyindən bəhs edir. Qeyd edilir ki, M.Halliday tərəfindən hazırlanan system-funksional qrammatikası ilk dəfə 1961-ci ildə “Categories of the Theory of Grammar” proqram məqaləsində təqdim edilmişdir.¹² Sistem yanaşma M.Halliday tərəfindən aşağıda göstərilən kateqoriyaların interpretasiya imkanı olaraq təyin edilmişdir: mətn, sistem, dil strukturunun elementləri, yəni dilin necə istifadə edilməsi¹³. Sistem nəzəriyyəsi tədqiqat obyektı kimi mətnı və onun sintaqmatik quruluşunu nəzərdən keçirir. “*Funksional qrammatikaya giriş*” adlı kitabında M.Halliday qeyd etmişdir ki, onun qrammatik modeli dil strukturlarının mətnləri, sistem və elementlərinin interpretasiyasına əsaslanır.

Harris integrasionalizmi tədqiqat metodu kimi qəbul etməmişdi, çünki nitq əlamətləri birbaşa ünsiyyət zamanı yaradılmışdır. Integrasiya ilə məşğul olan alim üçün kontekst olmadan heç bir işarə yoxdur və kontekst əvvəlcədən görünür.

Əlamətlər kontekstdən kənarda yaranırsa və xüsusi nümunələrdə istifadə edilmirsə, onda onların dinamik və davamlı nitq axınında işlənilməsinin əvvəlcədən modelini hazırlamaq üçün heç bir iman yoxdur. Bu, insanların dil və qeyri-dil hissələrə bölünməyən bir ünsiyyət məkanında olmaları ilə bağlıdır. Beləliklə, integrasiya modeli daxili və xarici parametrlərə konkret olaraq bölünür, çünki bu nəzəriyyə öz tədqiqat obyektinin yaradılması prosesindədir.

Fəslin **dördüncü paragrafında** integrasiya probleminin öyrənilməsi tarixi araşdırılır. İlk dəfə mətnin integrasiyası və bütövlüyü məsələsi İ.R.Halperin tərəfindən onun “Mətn dil tədqiqatının obyektı kimi” adlı kitabında (1981) qaldırıldığı qeyd olunur. İ.R.Halperinin işində mətnin strukturunun ən xarakterik

¹² Гаврилово Ю.В. системно-функциональное направление в лингвистике Майкла Халлидея // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика» 2014, №3, с.18.

¹³ Halliday, M.A.K. Learning How to Mean. Explorations in the Development of Language/M.A.K. Halliday. - New York:Elsevier,-1975.-164 p.

xüsusiyyətləri, qrammatik kateqoriyaları, qarşılıqlı əlaqələri aşkar edilmiş və müxtəlif mətn məlumatlarının təsnifatı verilmişdir. Böyük illüstrativ material üzrə aparılan təhlillər cümlədən daha böyük vahidə – mətnə əsaslanır. Qeyd edilir ki, T.R.Ostrovskayanın dissertasiyası frazeoloji vahidlərin rus dilində fəvqi fraza vahidinin *integrasiyasının* vasitəsi kimi stilistik üslubun təkrarlamasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Nəqlətmə mətnlərin tam keyfiyyətləri nadir hallarda alimlərin tədqiqat mövzularına çevrilirdi. N.V.Solodyankinin əsərində ikitərəfli mətnlərin yalnız bir növü – resipiyenti stimulyasiya məzmununun tam və ardıcıl ötürülməsinə yönəldən yazılı nəqlətmə nəzərdən keçirilir. Bu isə əsas və bərpa edilmiş mətnləri müxtəlif dil səviyyələrində müqayisə etməyə imkan verir.

L.A.Hüseynova mətn kateqoriyasını – integrasiyanı ingilisdilli bədii nəsrin materialı əsasında nəzərdən keçirir. L.A.Hüseynova fəvqi fraza vahidlərinin daxilində leksik və qrammatik vasitələri integrasiyanı ifadə etmək vasitəsi kimi nəzərdən keçirir¹⁴. Beləliklə, işdə yalnız daxili mətn integrasiya prosesləri təhlil olunur.

*Birinci fəsilədən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹⁵

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Mətnin integrasiyası”** adlanır. Fəslin birinci paragrafında integrasiya mətnin kateqoriyası *kimi* araşdırılır. Qeyd edilir ki, bu sintaktik prosesə dair terminologiya vahid şəklə salınmamışdır. Integrasiya, həmçinin semantikalıq, yəni

¹⁴ Гусейнова, Л.А. Интеграция как категория текста (на материале англоязычной художественной прозы): / диссертация кандидата филологических наук / – Баку, 2001. – с.3.

¹⁵ Kərimova, Ç.E. Dil funksiyalarının mətnlərin integrasiyasında və tamlığında rolu // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №1, – s. 34-38; Интернациональность и коммуникация // Conferinta ştiinţifică cu participare internaţională, – Balti, – 2015. – с. 263-265; Термин концепт в современной когнитивной лингвистике // – Volgograd: Philology. International scientific journal, – 2016. №3(3), – с. 78-80; Мətnin öyrənilməsində antroposentrik yanaşma // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №1, – s. 88-92; К вопросу о лингвоцентрическом подходе в изучении текста: текст как единица языка // – Москва, Современная наука: актуальные проблемы теории и практики, – 2019. №8/2. – с. 66-69.

semantik baxımdan mətnin tamlığı, tematik özək və ya əsas məlumatlar, tekstəmə birliyi, koherentlik, yəni mətnin hissələri arasında dərin məntiqi-semantik əlaqələr və s. kimi adlandırılır.

“Mətn inteqrasiyası” anlayışının istifadəsi tamamilə haqlı görünür, çünki mətnin bu mərhələsində iki əsas obyekt fərqlənir:

1) bütöv nitq törəməsi – sözün geniş mənasında mətn və ya makromətn və 2) FFV – sözün dar mənasında mətn (mikromətn).

İnteqrasiya üç aspekti olan bir fenomen kimi təsvir edilə bilər:

1) inteqrasiya – proses;

2) inteqrasiya – məhsul, yəni bu prosesin keçmə nəticəsi;

3) inteqrasiya – mətnin əsas xüsusiyyəti, onun bu prosesin keçmə nəticəsi olmaq bacarığı.

Bu cəhətlərin hər birinin öyrənilməsi bu konsepsiyaya fərqli bir yanaşma metodu tətbiq edə bilər.

Paradiqmatik, sintaqmatik, praqmatik və digər kontekstual meyarları özündə birləşdirən dil strukturlarının inteqrasiyasının (qrammatik-semantik) tətbiq edilməsi prosesində hissələr və bütöv haqqında mövqe əsasında müxtəlif yanaşma mümkündür:

1) bütövə birləşə bilən hissələr haqqında (sonuncu sözlərlə ifadə olunur: *vəssalam; xülasə; demək olar; müxtəsər*). Məsələn: *Pirim tərifli cəmi ətraf kəndlərə, hətta şəhərə də düşdü. Zəvvarların ağzı açıldı: qoyun qurban gətirən kim, pul gətirən kim, yağlı çörək gətirən, qoğal gətirən, fəsəli gətirən, pirə halva nəzir deyən və başqa nəzir gətirən kim... Xülasə, Mirzə Cavadın qapısı oldu xan qapısı. Hər gün azından iyirmi manat mədaxil olurdu. Bəzi günlər mədaxil əlli, altmış manata çatırdı*¹⁶.

Qeyd olunan mətnin daha başqa bir özünəməxsusluğu var. Bu da aşağıdakılardan ibarətdir: Ümumiləşdirici cümlə ortada gəlib (*Xülasə, Mirzə Cavadın qapısı oldu xan qapısı*);

Ümumiləşdirici komponentdən sonra dəqiqləşdirici komponentlər (*Hər gün azından iyirmi manat mədaxil olurdu. Bəzi günlər mədaxil əlli, altmış manata çatırdı*) gəlir.

2) Bütövün hissələrə inteqrasiyası bacarığı. Məsələn: *Günəş günorta yerində durmuşdu, istinin şiddətli zamanı idi. Hava insanın*

¹⁶ Haqverdiyev, Ə. Pir (hekayə). Ədalət 2018. 18 may [Elektron resurs]: // URL: <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2018/may/591557.htm>

üzünü yandırır, qızmış torpaq və daşlar ayaqlarını bişirirdi. Günün altında dayanmaq mümkün deyildi. Bu sonsuz, bitməz-tükənməz hərarət, və atəş mənbəyi insanları cana gətirir, təngnəfəs edirdi. Onun istisindən çöllərin otu quruyur, biçilib qurtarmamış zəmilərin sünbülləri vağnayıb yerə tökülürdü. Mal-qara özünü kölgəliyə verib gövsəyir, quşlar budaqlarda gizlənir, itlər dilini bir qarış çıxararaq ləhləyirdi. Yalnız çayirtkələr ora-bura uçuşur, circıramanın laubali səsi kəsilmirdi¹⁷.

Tekstemanın obyektı “günəş”dir və ümumiləşdirici cümlə (*Günəş günorta yerində durmuşdu, istinin şiddətli zamanı idi*) də onunla bağlıdır. Ancaq bu tipli tekstemalarda obyekt öz mövcud əlamətləri ilə (*istinin şiddətli zamanı*) xüsusişləməyə doğru prosesdə açılır, istinin şiddəti xüsusi notlarla diqqətə çatdırılır. Deməli, obyekt öz əlamətləri ilə açılmaqla tekstemanın hipertemasına çevrilir.

İngilis dilində: “... Everything she liked that she couldn't possibly use herself, she bought as a present for a friend. She bought colored beads, folding beach cushions, artificial flowers, honey, a guest bed, bags, scarfs, love birds, miniatures for a doll's house and three yards of some new cloth the color of prawns. She bought a dozen bathing suits, a rubber alligator, a traveling chess set of gold and ivory...”¹⁸. (Xoşu gəldiyi, amma özü istifadə edə bilmədiyi hər şeyi rəfiqəsinə hədiyyə aldı. O, rəngli muncuqlar, qatlanan çimərlik yastıqları, süni çiçəklər, bal, qonaq çarpayısı, çantalar, şərflər, məhəbbət quşları, gəlincik evi üçün miniatürlər və krevet rəngində üç metr təzə parça aldı. O, onlarla çimərlik paltar, rezin timsah, qızıl və fil sümüyündən ibarət səyahət şahmat dəsti aldı).

Burada da birinci cümlə ümumiləşdirici, digərləri isə həmin ümuminin xüsusişləməsidir.

İnteqrasiya yalnız onun əsərə analitik yanaşılması ilə, yəni ilk tam qavrayışın tərkib hissələrinə ayrılmasında mənimsənilə bilər. Məntiqi ardıcılıq hər zaman müşahidə olunmadığı üçün bir üsuldən digərinə keçərkən inteqrasiya prosesi, mətnin bütövlüyünün qavranış

¹⁷ İbrahimov, M. Gələcək gün (roman): [Elektron resurs] // URL: <http://azerlit.info/index.php?article=5574&page=1>

¹⁸ Fitzgerald, F.S. Tender is the night / F.S.Fitzgerald. – Moscow: Raduga Publishers, – 1983. – p/ 83.

prosesi tormozlaşır, ancaq bu növ keçid qaçılmazdır, çünki ifadə forması dəyişdirilmədiyi təqdirdə oxucunun məlumatı qavrama qabiliyyəti tədricən azalır. Heç bir şey monotonluq və yeknəsəklik kimi yormur. Beləliklə, integrasiya *bütöv mətnin qaydaya salınmasının bir forması* kimi qəbul edilə bilər.

İkinci fəslin **ikinci paragrafda** mətn və koheziya araşdırılır, retrospeksiya və prospeksiya mətnyaradan kateqoriyalar kimi nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, *“bir kod sistemi kimi dilin ümumi funksiyası iki həmsöhbət arasında vasitəçilik etmək qabiliyyətidir, yəni danışq nitqində (və ya kodunda) dinləyicinin şüurunda baş verən eyni dəyişikliklərin danışanın şüurunda da olmasının əks etdirilməsidir”*¹⁹. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, nitqə aid olan ən mühüm tələblərdən biri danışanın şüurunun strukturunda olan fərqləri və dəyişiklikləri əks etdirmək qabiliyyətidir.

Belə vahid cümlə və nitqin özü arasında ayrılmaz bir həlqə olmalıdır. Belə bir həlqə yalnız “mətn”dir.

a) özündə əvvəlki adlıq vahidlərin eyniləşdirmə funksiyasını ehtiva edən vahiddir.

b) bütün quruluşu ilə xarici dəyişikliklərə hərtərəfli reaksiya verə bilən, öz mənasını dəyişən, vəziyyətlə uyğunlaşan və s. bir vahiddir.

Beləliklə, biz belə bir qənaətə gəlirik ki, dil ifadəsi mümkündür və yalnız mətn daxilində əsl mənaya malikdir. Dil mətn vasitəsilə ifadəsini tapır. Mətni bir məlumat kompleksi olaraq götürsək, hər hansı bir mətnin danışanın niyyətindən, yəni istifadəçinin nitqinin məqsədindən asılı olduğuna əmin olacağıq.

Mətnə anaforik və kataforik funksiyaların köməyi ilə faktlar, hadisələr, təsvirlər bir-birinə bağlanır, yəni mətnin *integrasiyası* meydana çıxır, bu da öz növbəsində nəqletmənin ayrı-ayrı bloklarını birləşdirəcəkdir. Təhlil olunan kateqoriyanın mənası həm də ondan ibarətdir ki, o, əsərin zaman kəsiklərini birləşdirir: *Dərk etdi ki, axı oğlanları gedəndən sonra Hacı ilə ünsiyyətini məhz ona görə*

¹⁹ Мельников, Г.П. Язык как система и языковые универсалии // – Москва: Наука, Системные исследования, Ежегодник, – 1972. – с. 186

dərinləşdirməyə çalışmışdı.... Qoca bunu da yalnız indicə dərk etdi ki, feldşer onu duyurdu²⁰.

Mətnin müxtəlif hissələrinin hansı funksiyaları yerinə yetirəcəyinə nəzər yetirək. *Ad* mətnin kompressiya edilmiş, *açıqlanmamış məzmunudur*. *Ad* iki funksiyanı özündə birləşdirir – *nominasiya funksiyası* (eksplisit) və *predikasiya funksiyası* (implisit). *Adı* (adı) gizli, ən qısa məzmunlu konseptual məlumatdır (SKI) və hər şey sıxılmış kimi, düzəldilməyə meyllidir. *Proloq* (ön söz / giriş) retrospektiv və perspektivdir. *Ad* (başlıq) implisit maksimal sıxılmış məzmunlu konseptual informasiyadır (MKİ) və bununla belə bütün sıxılmış informasiyalar kimi, genişləndirilməyə, düzəldilməyə meyllidir. *Proloq* (ön söz / giriş) retrospektiv və perspektiv istiqamətə malikdir.

Fəslin **üçüncü paraqrafda** Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatın sintaksisində inteqrasiya prosesi nəzərdən keçirilir. Tədqiqat işində təhkiyə formaları mətnin təklif olunduğu və onu xarakterizə edən subyektə işarə edən formalar kimi müəyyən edilir.

Azərbaycan və ingilis bədii nəsrinin mətnlərində *təhkiyə formaları* sintaktik inteqrasiya proseslərinin yaradılması və mövcudluğunu şərtləndirən amildir.

Tədqiqat zamanı təhkiyə formalarının təzahürünün aşağıdakı üsulları vurğulanır:

- ənənəvi kompozisiya və üslub formalarının assimetriyası: nəql edən tərəfindən söylənilən nitqdə qəhrəman nitqinin əriməsi və mənimsəməsi baş verir və yaxud qəhrəmanın nitqinin danışığını özündə ehtiva edir;

- monoloji və dialoji replikaların əlaqələndirilməsində pozulma: monoloji replikaya sərbəst vasitəsiz nitq və ya həqiqi mənada vasitəli olmayan nitq kimi qurulmuş dialoji replikalar daxildir və ya müəllifin (və ya nəql edənin nitqinin), dialoji replikaların, həqiqi mənada vasitəli olmayan nitqin bir-birini əvəz etməsi (və ya anlatıcının danışması) müşahidə olunur.

- sitatlardan istifadə: sitat tam ola bilər və ya dəyişdirilə bilər.

- mövzunun mətn fraqmentində aktuallaşması.

²⁰ Hüseynov, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M.Hüseynov. – Bakı: Azərneşr, – 1988. c.2, – s. 28.

- mətni “aralayan” sintaktik komponentlərinin (əlavə, parselyasiya, abzaslara üzvlənmə və s.) istifadəsi (daha ətraflı aşağıda verilmişdir).

İnteqrasiyanın sintaktik proseslərinin seçilməsi təhkiyə formalarının yuxarıda göstərilən təzahürlərinin üsullarına əsaslanır: ənənəvi kompozisiya üslub formalarının assimetriyası, monoloji və dialoji replikaların birləşməsində pozulma, mətn fraqmentində mövzuların aktuallaşdırılması, mətni “aralayan” sintaktik komponentlərin istifadəsi. Sonuncu metod (mətni “aralayan” sintaktik komponentlərin istifadəsi) universaldır və inteqrasiya və dezinteqrasiya sintaktik proseslərin yaranmasına səbəb olur. İnteqrasiya prosesinə gəldikdə, daxil edilən komponent özgə nitq komponentini özündə birləşdirə bilər.

Fəslin **dördüncü paragrafı** məntədaxili inteqrasiya prosesindən bəhs edir. Məntədaxili inteqrasiyanın sintaktik proseslərinin tədqiqi L.Q.Babenko, N.A.Kojevnikova, O.İ.Moskalskaya, O.B.Omelkina, A.F.Papina, E.A.Pokrovskaya, A.A.Çuvakina və başqalarının işlərinə əsaslanır. Müəlliflərin tədqiqatları dissertasiyada geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın gedişində aydın olmuşdur ki, bədii nəsr mətnlərdə başqasının nitqinin qurulması prosesini şərtləndirən təhkiyə formalarının təzahürü aşağıdakı üsullarda özünü göstərir: ənənəvi kompozisiya-üslub formalarının assimetriyası, monoloji və dialoji replikaların bir-birinə qoşulmasında pozulma halı. Bu üsulların əsasında nəql edən, rəvayətçinin, qəhrəman(lar)ın nitq parçalarının “qarışması” durur.

Mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi strukturca, mənaca, danışığın məqsədi və emosional çalarlığı ilə fərqlənən komponentlər tərəfindən yaranan sintaktik proses kimi tədqiq edilir. Mürəkkəb cümlələrin mürəkkəbləşdirilməsi bir-birinin ardınca gedən, bir-birini mənimsəyən, bir-birilərində “əriyən” iki və daha çox komponentlərin qarşılıqlı təsiri ilə yaranır.

Struktur inteqrasiya vasitələrindən biri zəncirvari əlaqədir (əvəzlərin işlənməsi, leksik və sintaktik təkrar, sinonimlərin işlənməsi).

Zəncirvari əlaqənin ən geniş yayılmış sintaktik növü “mübtəda – tamamlıqdır”: “*Qərib güclü olmaq istəyirdi. İstəyirdi ki, Gülsümün*

ona yazığı gəlməsin, Gülsüm onu sevsin” ²¹ . “Kəpəz baba azərbaycanlı əsir idi. Bu, onun əsl adı idimi, bilmirəm. Mən onu həmişə “Kəpəz baba” deyə çağırırdım”²².

*İngilis dilində: I opened the door and lit the candle. Rosie followed me in and I held it up so that she should be able to see herself. I looked at her in the glass as she arranged her hair. She took two or three pins out, which she put in her mouth, and taking one of my brushes, brushed her hair up from the nape of the neck*²³.

Zəncirvari əlaqə müstəqil cümlələrin inteqrasiya vasitələrindən biridir. Zəncirvari əlaqə cümlələrin struktur birləşməsindən ibarətdir. Davamlı hərəkət, fikrin bir cümlədən digərinə inkişafı adətən əvvəlki cümlədə vurğulanmış sözün (cümlə üzvlərinin) təkrarlanmasında və sonrakı cümlədə onun genişlənməsində aparılır. Tamamlanmış cümlələrin birləşdirilməsi təkrarsız, (fikrin ardıcıl hərəkətində), əvvəlki cümlənin hər hansı bir üzvünün inkişafı olmadan mümkün deyildir.

İkinci fəslin **beşinci paraqrafı** mətnlərarası inteqrasiyaya həsr olunmuşdur. Sitatgətirmə, allüziya və reminissensiya *mətnlərarası inteqrasiyanın* sintaksis proseslərinə aiddir. Bu proseslərin ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar müxtəlif mətnlərin komponentlərinin yaradılmasında iştirak edir.

Sitatgətirmə başlanğıc və müəllif komponentlərinin qarşılıqlı təsiri ilə yaradılmış sintaktik proses kimi araşdırılır.

Bədii mətnlərdə sitatın növlərindən biri başlanğıc mətnə nisbətən yeni məna çalarına malik olan tam verilmiş sitatdır. Rəvayətçinin, nəqlədəninin nitqində sitatgətirmə elementlərinin geniş yayıldığı müşahidə olunur.

Allüziya və reminissensiya başlanğıc və müəllif komponentlərinin qarşılıqlı təsiri ilə yaradılmış sintaktik bir proses kimi araşdırılır. Başlanğıc komponent cümlənin baş və / və ya ikinci dərəcəli üzvləridir, müstəqil cümlədir, mürəkkəb cümlənin bir

²¹ Məlikzadə, İ.A. Seçilmiş əsərləri / İ.A.Məlikzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 197.

²² Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: Azərnəşr, – 1988. I cild. – s. 8.

²³ Cakes and Ale or the skeleton in the cupboard / – Moscow: Progress Publishers, – 1980. – p. 146.

hissəsi, bir sıra müstəqil cümlələrin müəllif komponentinə daxil edilməsidir.

İnteqrasiya və dezinteqrasiyanın qarşılıqlı təsirində bir prosesin komponenti eyni zamanda digər prosesin komponenti olur və ya bir prosesin komponenti eyni vaxtda digər iki prosesin komponentlərini də özündə birləşdirir.

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*²⁴

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Mətnin tamlığı**” adlanır. **Üçüncü fəslin birinci paraqrafında** mətnə mənə, kommunikatıv və struktur tamlıq koherentlik kimi araşdırılır. O.İ.Moskalskaya görə, mətn dilçiliyinin vahidləri və onun tədqiqat obyektləri aşağıdakılardır: 1) fəvqi fraza vahidi (mikromətn) və 2) bütöv nitq törəməsi (makromətn)²⁵.

Semantik (tematik) tamlıq “mətnin semantik nüvəsi, onun sıxışdırılmış və ümumiləşdirilmiş məzmunu” kimi başa düşülən mövzu vəhdəti ilə müəyyən edilir. Fəvqi fraza vahidi (mikromətn) monotematikdir. *Kommunikativ tamlıq* “verilmiş” məlumatdan yeni məlumata doğru informasiyanın hərəkətinə, yəni, kommunikatıv proqress əlaqəsinə əsaslanır.

Struktur tamlıq “bir bütövün hissələrini təmsil etdiklərini ifadə edən” xarici siqnalları əhatə edir və birlikdə struktur vəhdətini meydana gətirir. Struktur tamlıq *cümlələr arasındakı əlaqələrin* bir çox xarici siqnallarının mətnə olmasıdır.

Onlar fəvqi fraza vahidinin struktur bir bütöv olduğunu ifadə edirlər. Cümlələr arasındakı struktur əlaqənin siqnallarına əvəzlilər və əvəzlik zərfləri, zamanların istifadəsi və və s. xidmət edir.

²⁴ Kərimova, Ç.E. Text linguistics in modern visions: integrity and text semantics // Дигитална хуманистика, Међународна научна конференција. – Београд: – 25 – 27 септембар, – 2015. – р. 51-53; İnteqrasiya mətnin kateqoriyası kimi // – Bakı: Bakı Slavıan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. №3, – s. 55-58; Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatın sintaksisində inteqrasiya prosesi // – Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. №9, – s. 112-117.

²⁵ Москальская, О.И. Текст как лингвистическое понятие // – Москва, Иностранные языки в школе, – 1978. №3. – с. 14-16.

Mətnin *tamlığı* (bütövlüyü) dedikdə A.A.Leontyevdən sonra, psixolinqvistik təbiətə malik olan məna birliyinin xarakteristikası başa düşülür, tamlıq həmişə mətni qəbul edən şəxs tərəfindən tanınır və müəyyən edilir.

Mətnin *tamlığının* əmələ gəlmə yolları adətən mətn formasının məkan-model nümunəsini təqdim edən formalaşdırma nəzəriyyəsi əsasında təsvir edilir və bu da insanın nitq-düşüncə fəaliyyəti proseslərinin xarici örtüyünü təşkil edir. Mətnin strukturu mətnin mövqələrinin aralıqlara bölünməsinin güclü və zəif mövqələri ilə əlaqədar cümlələrin məhdudlaşdırılması xarakterini müəyyənləşdirməklə mətnin qurulan strukturunu ehtiva edir.

Üçüncü fəslin **ikinci paragrafında** struktur tamlığın ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Burada anaforik və kataforik əvəzliliklər mətnin tamlığının və integrasiyasının reallaşması vasitəsi kimi araşdırılır. Anaforik proseslər əvəzliliklərlə üzvü surətdə bağlıdır. “Anaforik proses” anlayışı müəyyən bir leksik vahidin (birləşmə qrupu) başqa ifadəyə istinadən belə hadisələri ifadə etmək üçün istifadə edildiyi “anafora” anlayışına aid olur. Anaforik proseslər frazalararası proseslərdir.

Müasir Azərbaycan dilinin vasitələri sistemindəki əvəzlilik sözlərin təhlili səviyyəsində şəxs əvəzlilikləri müvafiq olaraq deytkik və anaforik əlaqəli mətnləri yaradan iki mikrosıraya ayrılırdı: 1) şəxs əvəzliliklərinin deytkik (*mən, biz, sən / siz*), 2) anaforik formaları (*o, onlar, bu, bunlar*). Bədii ədəbiyyat mətnində hərəkərin yeri və ya zamanını göstərən linqvistik vasitələr olmadıqda bədii zamanda və ya məkanda oxucuların oriyentiri fon, ekstralinqvistik biliklərlə əldə edilir.

Beləliklə, aparılan təhlil onu sübut edir ki, əvəzliliklərin və əvəzlilik zərflərin geniş istifadəsi onların ən kiçik mətn vahidində – FFV-də integrasiya və tamlığın həyata keçirilməsinin aparıcı vasitəsi kimi tətbiq edilməsini müəyyənləşdirir.

Sözəgədən yarımfəsildə feil formaları mətnin integrasiyası və tamlığının reallaşmasının vasitələri kimi təhlil olunur. Cümlənin struktur və semantik nüvəsi olan feil, təbii ki, mətn yaradan potensiala malikdir.

Yekunlaşdırarkən qeyd etmək olar ki, qrammatik kateqoriyalar müvafiq mətn kateqoriyalarının inteqrantlarıdır və sonuncuların

həyata keçirilməsi birincilər həyata keçirilmədən mümkün deyil və onların integrativ xüsusiyyətlərinin təzahüründə integrasiyanın mətn kateqoriyası həyata keçirilir.

Üçüncü paraqrafta tamlıq və kompozisiya geniş şəkildə təhlil olunur. Mətnin strukturunun onun kompozisiyası kimi, bütövlükdə, əhəmiyyətli bir fenomendən ayrılmaz olduğunu nəzərə alaraq, kompozisiya konsepsiyasının üzərində dayanmaq lazımdır.

Son vaxtlar mətn-lingvistik tədqiqatlarında üslubi yönümlə yanaşı mətnin sintaktik kompozisiya təşkilinin fərqləndirilməsi meylləri meydana çıxmışdır ki, bu isə mətnin tərkib hissələrinin müəyyənləşdirilməsi və delimitasiyasında özünü göstərir. V.M.Jirmunskinin sözləri ilə ifadə etsək, kompozisiya quruluşuna “həm fonetika, həm də sintaksis eyni formada” tabe olurlar²⁶.

Mətnin kompozisiya üzvlənməsinin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyətinə də toxunulur ki, burada da bütövlük yalnız onun hissələrinə olan münasibətdə adekvat şəkildə başa düşülə bilər və əksinə, hissə mənanı və mövcudluq hüququnu bütövün həddlərində əldə edir. Bütöv mətn öz kommunikativ təyinatı ilə vahid bir strukturla təmsil olunan semantik birlikdir. Nəticə olaraq, həm mətnin yaradılmasında, eləcə də onun mənimsənilməsi zamanı elementləri bir-birinə nisbətən bərabər olmayan və iyerarxik münasibətdə olan bu strukturu anlamaq çox vacibdir. Bu iyerarxiyanın zirvəsini mətnin əsas ideoloji-məzmun xətti təşkil edir və sonuncunun tərkib elementlərinin məzmun xətlərinin bir-birinə bağlılığı bunu həyata keçirir.

Mətnin kompozisiya quruluşu onun tərkibində əsas və həcm baxımından bərabər olmayan informasiyadakı mətnin aşağıdakı komponentlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur: başlanğıc, orta hissə və sonluq; burada başlanğıc və sonluq strukturca güclü mövqedədirlər.

Başlanğıc və sonluğun mətnin universalıya olduğuna dair fikirlərin mövcudluğunu qeyd etmək də vacibdir.

Mətnin kompozisiyası mətnin yaradılmasında bir amildir, eyni zamanda mətn segmenti vahidləri kompozisiya baxımından onun integrasiyasını tələb edir.

²⁶ Жирмунский, В.М. Теория стиха / – Ленинград: Советский писатель, – 1975. – с. 435-436.

Fəslin **dördüncü paragrafda** mətnin təhlilinin müxtəlif səviyyələrində mətnin tamlığının təqdim edilməsi araşdırılır. Qeyd edilir ki, təhlil səviyyəsinin ayrılması birbaşa mətnin özünün səviyyəsinin təşkilinə aiddir. Mətnin delimitasiya vasitələrinin başlanğıc və son intonasiyanın olması barədə mühüm nəticənin vurğulandığı mətnin ilk və son cümlələri də daxil olmaqla, mətnin intonasiya strukturuna kontekstual mühitin təsirini öyrənməyə cəhd göstərən B.S.Kandinskinin işi istisna təşkil edir. İntonasiyanın sintaktik komponentin başlanğıcı və sonunu qeyd etməməsi, bütöv mətnlə əlaqələndirilməsi haqqında fikir tamamlanma postulatına, tədqiqat obyektinin tamlığına əsaslanır²⁷.

Bu məqsədlə mövcud nöqteyi-nəzərlərin ardınca hazırkı işdə mətn quruluşunda təməl kimi qəbul edilən kateqoriyalara daha ətraflı nəzər salmaq lazımdır. Araşdırmalara əsasən, mətnin əsas kateqoriyalarını məzmunlu və struktur-formal sahələrə ayrılmasının postulat kimi qəbul edilən zərurəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu əsasda, səslənən mətnin kompozisiya təşkilinin mahiyyətini əks etdirən kateqoriyanın daxil edilməsi mümkün görünür. Belə bir cəhd yalnız mətn fonetikasi sahəsində əlaqəlilik və bütövlük kateqoriyalarının təbii ümumiləşdirilməsi ilə deyil, həm də sonuncu prosodik təşkilatda müəyyən problemlərin həlli ilə diktə edilməlidir.

İntonasiyanın quruluş rolunun öyrənilməsində mətni təşkil edən fraqmentlərə tədqiqatçıların müraciəti təsadüfi deyil. Bu, mətndə intonasiyanın delimitativ funksiyasının əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Mətni kommunikasiyanın yüksək, tam, bitkin vahidi kimi nəzərə alaraq, biz eyni zamanda onun diskretiyni, üzvlərə bölünməsinə qəbul edirik.

Frazeoloji vahid (FV) dedikdə “tam və ya qismən yenidən dərk olunan məna ilə leksemlərin sabit birləşməsi” başa düşülür²⁸. Məlumdur ki, dilin frazeoloji korpusu elementləri fərqli semantik, struktur və funksional xüsusiyyətlərə malik olan mürəkkəb sistemdir. Frazeoloji məna və kontekstin qarşılıqlı təsirini ifadə edən FV

²⁷ Кандинский, Б.С. Текст как интонационная структура: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Мрсква, 1968. – с. 15.

²⁸ Кунин, А.В. Английская фразеология: Теоретический курс / А.В.Кунин. – Москва: Высшая школа, – 1970. – с. 210

sabitliyi, FV üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən onun mənasının tam və ya qismən *yenidən dərk edilməsi* və FV okkazional dəyişikliklərin əsasını təşkil edən FV *ayrıca təşkil olunması* kimi G.A.Bayramovun frazeoloji konsepsiyasının mühüm müddəalarını əldə rəhbər tuturuq.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*²⁹

Dissertasiyadan belə **nəticəyə** gəlinir ki, mətni öyrənilməsində bir birini tamamlayan və onun mahiyyətinin daha geniş şəkildə açıqlanmasına kömək edən bir çox yanaşma mövcuddur, mətn funksiyası tematik və informasiya strukturları və müvafiq koheziya əlaqələri vasitəsilə həyata keçirilir.

İnteqrasiya prosesinin mahiyyəti bir-birindən fərqli kommunikasiya üsulları ilə həyata keçirilən məna tamlığına nail olmaq üçün mətnin hissələrini birləşdirməkdən ibarətdir. Tamlıqdan danışarkən, biz dil vasitələrinin müəyyən bir arsenalını ehtiva edən linqvistik kateqoriya kimi nəzərdə tutulan əlaqəlilikdən fərqli olaraq mətnin məna, estetik, pragmatik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq.

Frazeoloji vahid ikinci dərəcəli törəmənin dil əlamətidir, onun tərkib hissəsi (mənanın denotat və signifikativ aspektlərindən başqa) ekspressiya, emosional-qiyətləndirmə və funksional-üslub komponentlər daxil olan konnotasiyadır. Eyni zamanda, FV mənasının ekspressiv və emosional-qiyətləndirmə komponentləri danışanın kommunikasiya mövzusunə münasibətini əks etdirir, üslub komponenti öz növbəsində ünsiyyət şərtlərini xarakterizə edir.

Beləliklə, dialoji nitqin fəvqi fraza frazeoloji konfigurasiyasında fəaliyyət göstərən frazeoloji vahidlərin təkrarlanması frazeoloji vahidlərin ilkin istifadəsi ilə yaradılan bir quruluş kimi mövcuddur.

²⁹ Kərimova, Ç.E. Feil formaları mətnin inteqrasiya və tamlığını reallaşdıran vasitə kimi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransı, – Bakı: – 3 – 4 dekabr, – 2019. – s. 104-106; Mətnin intonasiya səviyyəsinin təşkili // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №2, – s. 59-64; Mətnin təhlilinin frazeoloji səviyyəsi // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 30 aprel, – 2021, – s. 135-138.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Dil funksiyalarının mətnlərin inteqrasiyasında və tamlığında rolu // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. №1, – s. 34-38.
2. Text linguistics in modern visions: integrity and text semantics // Дигитална хуманистика, Међународна научна конференција. – Београд: – 25 – 27 септембар, – 2015. – р. 51-53.
3. Интернациональность и коммуникация // Conferinta ştiinţifică cu participare internaţională, – Balti, – 2015. – с. 263-265
4. Термин концепт в современной когнитивной лингвистик // – Volgograd: Philology. International scientific journal, – 2016. №3(3), – с. 78-80
5. Мətnin öyrənilməsində antroposentrik yanaşma // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №1, – s. 88-92.
6. İnteqrasiya mətnin kateqoriyası kimi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. №3, – s. 55-58.
7. К вопросу о лингвоцентрическом подходе в изучении текста: текст как единица языка // – Москва: Современная наука: актуальные проблемы теории и практики, – 2019. №8/2. – с. 66-69.
8. Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatın sintaksisində inteqrasiya prosesi // – Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. №9, – s. 112-117.
9. Feil formaları mətnin inteqrasiya və tamlığını reallaşdıran vasitə kimi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransı, – Bakı: – 3 – 4 dekabr, – 2019. – s. 104-106.
10. Mətnin intonasiya səviyyəsinin təşkili // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №2, – s. 59-64.
11. Mətnin təhlilinin frazeoloji səviyyəsi // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 30 aprel, – 2021, – s. 135-138.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 aprel 2025-ci il tarixində saat 15:00 Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.02.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39414 işarə

Tiraj: 100 nüsxə